

РОЗДІЛ VII. РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33766/2524-0323.88.301-308

УДК 343.77:349.41 (477)

О. О. Дудоров,

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач науково-дослідної лабораторії
з проблем попередження, припинення та
розслідування злочинів територіальними
органами Національної поліції України
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка
(м. Северодонецьк, Україна)

e-mail: o.o.dudorov@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4860-0681>

Р. О. Мовчан,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
міжнародного та кримінального права
Донецького національного
університету імені Василя Стуса
(м. Вінниця, Україна)

e-mail: romanmov1984@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2074-8895>

АКТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Рецензія на кн.: Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або
псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.

Стаття 14 Конституції України називає землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Незважаючи на це конституційне гасло, наразі у сфері земельних відносин склалася ситуація, яку найбільш точно можна описати одним словом – беззаконня. В ухваленій у 2019 р. Стратегії екологічної політики на період до 2030 р. констатується, що стан земельних ресурсів України близький до критичного, і це підтверджується приголомшливими даними про те, що водною та вітровою ерозією уражені близько 57 % території України; понад 12 % території держави зазнають підтоплення; за різними критеріями забрудненими є близько 20 % земель України; щороку фіксується майже 23 тис. випадків зсувів; унаслідок абразії руйнується до 60 % узбережжя Азовського і Чорного морів та 41 % берегової лінії дніпровських водосховищ; більш як 150 тис. га земель порушені внаслідок гірничодобувної та інших видів діяльності; кількість підземних і поверхневих карстопроявів становить близько 27 тис. Свідченням гостроти існуючої ситуації є

й та обставина, що Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» однією з пріоритетних цілей визнано боротьбу з опустелюванням та припинення й повернення назад (розвертання) процесу деградації землі.

З огляду на виняткове значення землі для процесів життєдіяльності людини, є підстави вважати, що цей природний ресурс посідає особливе місце серед інших об'єктів довкілля. Забруднення земель, що становлять собою простір для здійснення людської життєдіяльності, а також базовий ресурс для сільськогосподарського виробництва, спричиняє як виникнення проблем у виробничому процесі, так і погіршення умов проживання людей загалом, зниження рекреаційної привабливості територій, погіршення здоров'я населення тощо. Суспільна небезпека забруднення або псування земель полягає в заподіянні шкоди землі як важливому екологічному фактору, зумовленої порушенням тих функцій, які покликані виконувати землі. Варто додати, що забруднення або псування земельних ресурсів завдає шкоди і відноsinам, пов'язаним із використанням земель у різних сферах господарювання. Такі дії часто обмежують або навіть унеможливають використання землі за її цільовим призначенням. Наприклад, надмірне, або несанкціоноване, або з порушенням технології внесення мінеральних добрив у землі сільськогосподарського призначення призводить до гальмування або повного припинення біохімічних процесів у ґрунтах. Наслідком цього є скорочення продуктивності сільськогосподарських угідь чи їхнє повне вилучення із господарського використання.

Природно, що за таких несприятливих обставин Україна як цивілізована держава намагається реагувати на існуючу ситуацію, зокрема, шляхом удосконалення механізму юридичного впливу на порушників земельного законодавства. Враховуючи те, що земельне законодавство не містить усього арсеналу заходів, покликаних впливати на суб'єктів земельних правопорушень, у переважній своїй більшості відповідні правові заходи боротьби з порушниками земельного законодавства знаходять своє закріплення в нормах адміністративного та кримінального законодавства, які передбачають відповідальність за найбільш небезпечні прояви земельних правопорушень. При цьому варто констатувати притаманні, зокрема, кримінально-правовій охороні земельних відносин численні вади, її недостатню ефективність загалом, а відтак необхідність вдосконалення Кримінального кодексу України у вказаній частині та практики його застосування. Надійним фундаментом для виваженого законотворення, а також поліпшення правозастосування можуть і повинні стати напрацювання кримінально-правової науки. Як справедливо висловлюється Н.Ф. Кузнецова, кримінальне право як наука заради науки без її виходу на законодавчу й правозастосовну практику має низький коефіцієнт корисної дії. Водночас слід зауважити, що, незважаючи на належність проблематики кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин у доктрині України до числа активно досліджуваних, чимало важливих питань, пов'язаних із тлумаченням, застосуванням і визначенням перспектив відповідних кримінально-правових заборон, залишаються дискусійними, а окремі з них – нез'ясованими.

Таким чином, актуальність теми книги, написаної Г. С. Крайником, не викликає жодних сумнівів, а її видання слід визнати своєчасним та всіляко вітати.

У рецензованій праці, яка є класичною монографією з Особливої частини кримінального права України, пан Григорій ретельно і на високому фаховому рівні розглянув як об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочину «забруднення або псування земель», передбаченого ст. 239 КК України, так і кримінально-правові наслідки вчинення цього злочину проти довкілля. Знайомлячись із текстом книги, ми вчергове переконались у слушності думки знаного у світі педагога Адольфа Дістервега про те, що більше користі приносить огляд одного предмета з десяти різних боків, аніж вивчення десяти предметів з одного боку.

Достовірність та обґрунтованість переважної більшості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у монографії, забезпечується вдалою і продуманою логікою викладення матеріалу, широтою й різноманітністю опрацьованої джерельної бази, застосуванням усіляких методів наукового пізнання, веденням коректної полеміки.

Монографія справляє вельми позитивне враження, зокрема, і через те, що її автор не оминає питання, які є спірними в доктрині, чітко висловлює й докладно аргументує авторську позицію, доводячи розгляд дискусійних питань до логічного завершення – висунення конкретних пропозицій, спрямованих на вдосконалення законодавства (причому не лише кримінального, а й адміністративного та земельного) і надання рекомендацій, спрямованих на поліпшення правозастосовної практики.

Книга містить оптимальне співвідношення висвітлення фундаментальних кримінально-правових проблем і, так би мовити, прагматичних питань тлумачення і вдосконалення кримінально-правової заборони, присвяченої забрудненню або псуванню земель. Оскільки диспозиція ст. 239 КК України є бланкетною, повне і всебічне розкриття обраної теми передбачало не лише аналіз кримінально-правової літератури, а й докладне опрацювання нормативно-правових актів із земельного та екологічного законодавства, а так само здобутків земельно-правової доктрини. Завдяки активному й доречному залученню інструментарію «суміжних» правничих наук рецензоване дослідження виправдано носить міждисциплінарний характер і може бути цікавим для фахівців, котрі цікавляться земельно-правовою проблематикою та питаннями екології.

Текст монографії містить достатню кількість посилань на матеріали конкретних кримінальних проваджень, яким дається кваліфікована оцінка фахівця-теоретика й за допомогою яких доречно ілюструються законодавчі й теоретичні положення.

Книга написана літературною українською мовою, сприймається легко і з цікавістю. Використані при її підготовці літературні джерела відзначаються новизною.

Не можемо не схвалити й наявність оригінальних додатків, зі змісту яких випливає, що автор монографії переймається як дотриманням вимог академічної доброчесності, так і практичною значущістю здобутих ним результатів.

У рецензованій праці міститься чимало співзвучних нам положень.

Так Г. С. Крайник слушно зауважує: якщо не вважати землі без ґрунтів предметом досліджуваного злочину, то це призведе до формулювання хибного висновку про те, що за відсутності на поверхні суші ґрунту таку поверхню можна забруднювати безкарно (адже це нібито не землі), а щодо осіб, які забруднили відповідну ділянку суші, слід ухвалювати не обвинувальний, а виправдувальний вирок (с. 15, 19). Отже, автор монографії цілком виправдано не звужує предмет злочину, передбаченого ст. 239 КК України, до земель сільськогосподарського призначення. Ми так само вважаємо, що землі як предмет відповідного злочину (незалежно від їх цільового призначення) може покривати не тільки ґрунт (тобто природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори та є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості), а й, наприклад, пісок, щебінь, монолітний камінь. До того ж, відповідно до регулятивного (земельного) законодавства, землі і ґрунти є самостійними об'єктами правової охорони, що чинна редакція ст. 239 КК України й бере до уваги.

Заслуговує на підтримку авторське визначення основного безпосереднього об'єкта злочинного забруднення або псування земель як суспільних відносин у сфері охорони й раціонального використання земель (с. 25). Імпонує при цьому те, що, на відміну від багатьох інших дослідників, Г. С. Крайник не згадує про відтворення земель, адже, як було доведено представниками земельно-правової доктрини, воно охоплюється «охороною земель» як родовим щодо «відтворення земель» поняттям.

Поділяємо висновки дослідника про те, що передбачений у ч. 1 ст. 239 КК України делікт створення небезпеки не досягає рівня суспільної небезпеки, притаманного кримінальному правопорушенню, у зв'язку з чим *de lege ferenda* вказівка на суспільно небезпечний наслідок у виді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля потребує виключення зі згаданої кримінально-правової норми. Аргументуючи свою пропозицію, Г. С. Крайник доречно посилається, по-перше, на законодавчий досвід країн, у яких кримінальну відповідальність встановлено лише за такі прояви забруднення або псування земель, які спричинили реальну шкоду, по-друге, на ту обставину, що у правозастосуванні складно визначити подібні наслідки, у результаті чого абстрактну загрозу заподіяння шкоди довіллю нерідко визнають реальною в контексті інкримінування ч. 1 ст. 239 КК України (с. 89 – 90).

Зуважимо з цього приводу і на неприпустимість ситуації, коли близькі за змістом діяння, які спричиняють фактично однакові суспільно небезпечні наслідки, в одних випадках кваліфікуються як злочин, а в інших – як адміністративне правопорушення. За результатами вивчення матеріалів судової практики нам вдалося виокремити щонайменше чотири варіанти описання і встановлення такої криміноутворювальної ознаки, як створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля, і ця неуніфікованість судової практики є вкрай небажаною в аспекті дотримання засади верховенства права. До речі, Г. С. Крайник виступає з обґрунтованою критикою тих судів, які, кваліфікуючи вчинене за ч. 1 ст. 239 КК України, у своїх рішеннях навіть не згадують про таку

обов'язкову ознаку складу аналізованого злочину, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля» (с. 91). Отже, ми, як і пан Григорій, переконані в безпідставності законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і в необхідності викладення ч. 1 ст. 239 КК України в новій редакції. Крім іншого, відповідні міркування автора книги можуть стати в нагоді при фаховому обговоренні й більш глобального питання – якщо не про відмову від законодавчої конструкції створення небезпеки (і не лише стосовно складів кримінальних правопорушень проти довкілля), то принаймні про істотне обмеження сфери її застосування.

Загалом вираженою видається позиція Г. С. Крайника, який *de lege ferenda* до інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 239 КК України) пропонує відносити таку шкоду, як: а) тяжкі тілесні ушкодження одній, декільком або більше особам, у т. ч. внаслідок захворювання; б) середньої тяжкості тілесні ушкодження двом або більше особам, у т. ч. внаслідок захворювання; в) заподіяння матеріальної шкоди в особливо великому розмірі (с. 100).

Схвально оцінюємо пропозицію науковця щодо істотного збільшення передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України розміру штрафу, а також щодо передбачення штрафу як додаткового покарання в ч. 2 ст. 239 КК України (с. 122–123).

Звичайно, не всі наведені в монографії положення є однозначними, безспірними для нас. Утім, такі розбіжності в поглядах на непрості кримінально-правові питання є цілком нормальною ситуацією в науці. Далі привернемо увагу пана Григорія до деяких положень, де ми вимушені були зробити певні застереження. Сподіваємось на те, що вони стануть автору в нагоді в подальшій творчій діяльності, зокрема, при перевиданні книги.

1. Незважаючи на свою перевагу, пов'язану передусім із його лаконічністю, слід констатувати, що запропоноване Г. С. Крайником розуміння родового об'єкту злочину, передбаченого ст. 239 КК України, як «суспільних відносин у сфері довкілля» (с. 47) не відбиває зміст охоронюваних розділом VIII Особливої частини КК України правовідносин, а тому навряд чи є прийнятним. На підставі аналізу підходів, вироблених кримінально-правовою доктриною, та з урахуванням положень регулятивного законодавства родовим об'єктом злочинів проти довкілля (зокрема, забруднення або псування земель) пропонуємо розуміти правовідносини, які гарантують такий стан навколишнього природного середовища та його окремих компонентів, за якого забезпечуються охорона та раціональне використання природних ресурсів, екологічна безпека, запобігання й ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних із історико-культурною спадщиною.

2. Як й інший дослідник відповідної проблематики М. В. Іщенко, Григорій Крайник вважає, що забруднення або псування земель має розумітись виключно як первинний суспільно небезпечний наслідок порушення спеціальних правил, а тому неточною визнає позицію тих науковців, які забруднення або псування земель називають одночасно й діянням, і наслідком (с. 66–67). Незважаючи на наявність у ній певної логіки, видається, що позиція, обстоювана Г. Крайником, не повною мірою враховує положення чинного законодавства (як кримінального, так і регулятивного). Зокрема, маємо на увазі те, що: 1) якби порушення спеціальних

правил виступало, так би мовити, єдиним діянням, то диспозиція ч. 1 ст. 239 КК України, вочевидь, мала б дещо інший, ніж наразі, вигляд, наприклад, такий: «Порушення спеціальних правил, що призвело до забруднення або псування земель...»; 2) у наведеній у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» дефініції поняття «псування земель» зміст останнього розкривається за допомогою формулювань «порушення природного стану земель, яке здійснюється...», «забруднення їх...», «невиконання вимог...», «використання земель у спосіб...», вживання яких схиляє до думки про те, що «псування» земель – це не лише наслідки, а й діяння; 3) за умови визнання «забруднення» та «псування» саме й лише наслідками, а порушення спеціальних правил – діянням хотілося б дізнатись думку пана Григорія, у чому ж у такому випадку полягає діяння як ознака об'єктивної сторони складу правопорушення, передбаченого ст. 52 КУпАП «Псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель», адже, якщо слідувати логіці автора монографії, то в цій «суміжній» адміністративно-правовій забороні взагалі відсутня вказівка на діяння.

З урахуванням представлених аргументів ми продовжуємо обстоювати положення про двоєдиний характер використаних у ч. 1 ст. 239 КК України термінів «забруднення» та «псування» земель, які, наш погляд, позначають і діяння, і первинні суспільно небезпечні наслідки.

З. Г. С. Крайник некритично відтворює запропоноване М. В. Іщенком визначення «псування земель». Це – негативна зміна якісних характеристик та/або кількісного стану земель, що відбувається шляхом протиправної дії чи бездіяльності суб'єктів щодо землі або внаслідок впливу природних явищ чи катастроф, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, у тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря тощо, і зумовлює зниження природно-господарської цінності земель та приведення їх у стан, непридатний або обмежено придатний для подальшого використання за цільовим призначенням (с. 78).

На нашу думку, замість не зовсім зрозумілого формулювання «або обмежено придатний для подальшого використання за цільовим призначенням» у визначенні поняття псування земель, доречніше використовувати словосполучення «або потребує спеціальних обмежень (включаючи консервацію)», бо зміст поняття «консервація земель» розкритий у нормах чинного законодавства (ст. 172 Земельного кодексу України). Крім того, слід враховувати й етимологію терміна «псування», який означає: робити непридатним для користування, вживання, споживання тощо. Як бачимо, про жодну «обмежену придатність» у цьому разі не йдеться. Зауважимо й те, що правник досить чітко висловив авторську позицію стосовно співвідношення «забруднення» та «псування» земель, зазначивши: «... терміни «забруднення земель» та «псування земель» містять різні ознаки, тому жоден із них не охоплює інший, а тому обидва вказані терміни мають бути збережені в чинній редакції ст. 239 КК України» (с. 81–82). З огляду на процитований фрагмент, доволі дивним виглядає той факт, що в аналізованому визначенні поняття «псування» земель однією з його складових названо їхнє «забруднення».

4. Присвятивши окремий підрозділ (4.2) відмінним від покарання кримінально-правовим наслідкам забруднення або псування земель, у т. ч. звільненню від кримінальної відповідальності, автор монографії обмежився

загальною характеристикою видів такого звільнення і, на жаль, не розглянувши специфічні проблеми правозастосування, пов'язані зі зверненням до норм розділу IX Загальної частини КК України при здійсненні кримінально-правового реагування на вчинення злочинів проти довкілля, включаючи делікт, передбачений ст. 239 КК України. Ідеться, наприклад, про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (зокрема, можливість повного відшкодування стохастичної шкоди, притаманної злочинам проти довкілля) або у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (зокрема, розуміння потерпілого від злочинів проти довкілля і можливість кримінально-правового примирення в такому разі).

Незважаючи на зроблені зауваження, зауважимо, що вони жодними чином не впливають на високий науковий рівень рецензованої праці, загальне враження від якої є вкрай позитивним. Ініційовані Г. С. Крайником пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства й практики його застосування, виглядають добре продуманими та є логічним завершенням проведеного дослідження, у зв'язку з чим заслуговують на те, щоб бути сприйнятими законодавцем і правозастувачами, стати об'єктом прискіпливого наукового аналізу й (частково) предметом фахової дискусії. Таким чином, монографія є завершеною якісною працею, яка має істотне значення як для розвитку кримінально-правової доктрини, так і вдосконалення законодавства і правозастосовної діяльності. Залишається побажати автору книги творчої наснаги, постійного самовдосконалення на науковій ниві та подальших професійних здобутків.

Рецензія надійшла до редколегії 02.12.2019

Дудоров А. А.,

доктор юридических наук, профессор,
Заслуженный деятель науки и техники Украины,
заведующий научно-исследовательской лабораторией
по проблемам предупреждения, пресечения и
расследования преступлений территориальными органами
Национальной полиции Украины
Луганского государственного университета
внутренних дел имени Э. А. Дидоренко
(г. Северодонецк, Украина)

Мовчан Р. А.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры конституционного международного
и уголовного права Донецкого национального
университета имени Василия Стуса
(г. Винница, Украина)

АКТУАЛЬНЫЙ АСПЕКТ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ

Рецензия на кн.: Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.

Dudorov O.,

Doctor of Laws, Professor,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Head of the Research Laboratory
on issues of warning, termination and
investigation of crimes by territorial bodies
of the National Police of Ukraine
Lugansk State University
of the Internal Affairs named of E. O. Didorenko
(Sievierodonetsk, Ukraine)

Movchan R.,

Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Constitutional Affairs international and criminal law
of Donetsk National Vasyl Stus University
(Vinnytsia, Ukraine)

**ACTUAL ASPECTS OF THE CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF LAND
RELATIONS IN UKRAINE**

Review of the book: **Krainyk, H. S.** (2019) Kryminalna vidpovidalnist za zabrudnennia abo psuvannia zemel v Ukraini: monohrafiia. Kharkiv: Drukarnia Madryd. [in Ukrainian].